Прегледни рад
УДК: 902.2(497.115)"19"
271.222(497.11)-523.6(497.115)
DOI: 10.5937/zrffp56-66802

НОВИ АРХИВСКИ ПОДАЦИ О АРХЕОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА И ЗАШТИТИ СВ. АРХАНГЕЛА КОД ПРИЗРЕНА ТОКОМ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Милан Б. МИЛОВАНОВИЋ[1]
Археолошки институт
Београд (Србија)

[1] m.milovanovic@ai.ac.rs; https://orcid.org/0009-0005-7068-0579

Примљен: 27. 4. 2026.
Прихваћен: 21. 9. 2026.

НОВИ АРХИВСКИ ПОДАЦИ О АРХЕОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА И ЗАШТИТИ СВ. АРХАНГЕЛА КОД ПРИЗРЕНА ТОКОМ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Кључне речи:
Св. Архангели;
архивска грађа;
ископавања;
заштита;
Михаило Миладиновић;
Радослав Грујић;
цар Душан.

Сажетак. У раду су представљени нови подаци о археолошким истраживањима и заштити манастира Св. Архангели код Призрена на основу архивске и документалистичке грађе која хронолошки припада првој половини XX века. У питању је изворни материјал који је евидентиран у неколико српских државних архива. На основу нових сазнања можемо пратити дешавања и околности под којима су реализована у више наврата ископавања и заштита задужбине цара Душана. Први такви радови, мањих размера, спроведени су 1913. године. Од тада, па до средине XX века, уследио је читав низ теренских истраживања на локалитету Св. Архангели која су реализовале разне државне установе у Србији.

стр. 261–288

Уводни прилог

У новије време рад у архивима све више добија на значају када је у питању историјат српске археологије, нарочито ако је реч о оним сегментима који се односе на развој идеја и институција (Јанковић, 2018; Миловановић, 2024а; Миловановић, 2024б; Миловановић и Бикић, 2024; Ристић, 2024; Bandović, 2019; Milosavljević, 2020; Milovanović, 2022; Novaković, 2021, стр. 141–201, 349–370; Palavestra, 2020). Поред административних докумената, у досијеима се често могу пронаћи и различити типови необјављених теренских документарних јединица, као што су извештаји о археолошким ископавањима и рекогносцирањима, белешке, фотографије, цртежи, финансијске конструкције и елаборати. О манастиру Светих Архангела код Призрена и историјату његових истраживања до сада је у више наврата писано (Слика 1 у Прилогу). У досадашњим радовима углавном су објављивани извештаји и научне студије засноване на резултатима археолошких ископавања, као и конзерваторских и архитектонских испитивања. Посебно значајан научни прилог, који указује на вредност необјављених архивских извора и њихов допринос проширивању досадашњих сазнања, представља рад „Призренски гимназијалци и археолошка ископавања манастира Свети Архангели код Призрена 1923. године" Мирослава Јовановића (Јовановић, 2017). Аутор је, ослањајући се на архивску грађу, представио низ значајних података о теренским истраживањима задужбине цара Душана (1346–1355), која је 1923. године спровео Михаило Миладиновић, тадашњи директор Призренске гимназије. На тај начин, коришћењем до тада недовољно познатих или необјављених извора, допуњена су сазнања о ранијим истраживањима овог значајног средњовековног комплекса. Као још један значајан прилог овој теми издваја се докторска дисертација *Радослав М. Грујић и његов допринос очувању културног наслеђа српског народа* Владимира Радовановића (Радовановић, 2022). Аутор је, на основу необјављене архивске грађе, представио нова сазнања о истраживањима средњовековних споменика у клисури Бистрице током 1927–1928. године, чиме је у значајној мери

попунио празнине у досадашњем проучавању историјата српске археологије у међуратном периоду.

Повод за наставак истраживања историјата проучавања манастира Светих Архангела код Призрена представљало је откриће нове архивске грађе која се, између осталог, надовезује на резултате истраживања Јовановића и Радовановића. Архивски извори пронађени у Архиву Народног музеја Србије, Архиву Југославије, Државном архиву Србије, Архиву Српске академије наука и у Легату Ђурђа Бошковића при Археолошком институту у Београду допуњују досадашња сазнања о теренским истраживањима средњовековне царске задужбине током прве половине XX века, истовремено отварајући нова питања значајна за проучавање развоја српске археологије и историографије. Један од основних циљева овог рада јесте хронолошко представљање новооткривене архивске грађе и њено критичко сагледавање у контексту до сада објављених резултата истраживања манастира Светих Архангела код Призрена. Применом компаративне анализе настоји се да се постојећа сазнања допуне и прецизније реконструише историјат теренских истраживања овог значајног средњовековног комплекса.[2]

Археолошка ископавања Св. Арханђела 1913. године

На основу архивских извора сазнајемо да су први археолошки радови на локалитету манастира Светих Архангела код Призрена обављени 1913. године. Том приликом је прота Стеван Димитријевић (Слика 2 у Прилогу), тадашњи ректор Призренске богословије (Пелеш, 2001, стр. 17; Тимотијевић, 1984, стр. 25), спровео мања ископавања током којих је откривена камена пластика. Према доступним подацима, реч је о мермерним скулптурама у облику анђела, које су, највероватније, пронађене у наосу цркве. Неколико година касније, Михаило Миладиновић забележио је да је камена пластика са локалитета Светих Архангела нестала током окупације у Првом светском рату.[3]

Треба истаћи да је прота Стеван Димитријевић био свестан значаја археолошких налаза и ширег значаја материјалног културног наслеђа. У

[2] Манастир Св. Архангела подигнут је између 1348. и 1352. године. До сада је више пута био предмет истраживања српске историографије: Бикић, 1996; Бјелић, 2020; Васић, 1928, стр. 87–88; Грујић, 1928; Дероко, 1985, стр. 85–89; Јовановић, 1988; Кораћ, 2004, стр. 206–209; Милинковић, 1996, стр. 214–216; Ненадовић, 1967; Ненадовић, 1968–1971; Ненадовић, 1980, стр. 81–85; Ненадовић, 2005, стр. 3–9; Ћурчић, 2010, стр. 661–662. Овде свакако треба уврстити и новија истраживања, укључујући и проучавање порекла грађевинског стила манастира, које су са пуно успеха обрадили Влада Станковић и Јелена Ердељан. Видети Станковић и Ердељан, 2024.

[3] АНМС, Д-1923, Народни музеј, бр. 500, 29. 9. 1923. Археолошки налази које је Димитријевић пронашао највероватије су били смештени у Призренској гимназији, која је током бугарске окупације у Првом светском рату била опљачкана.

његовој заоставштини, која се чува у Архиву САНУ, налазе се бројне белешке настале приликом обилазака средњовековних споменика. У архивским досијеима забележени су дескриптивни подаци о сакралним објектима, живопису, гробљима, топонимима и епиграфским налазима, који су повремено пропраћени скицама и фотографијама.[4] О његовом интересовању за археологију и материјално културно наслеђе сведочи и чињеница да је био дописни члан Црквено-археолошког друштва при Кијевској духовној академији (Кашић, 1984, стр. 12). Према наводима Милутина Тимотијевића, Димитријевић је у неколико наврата остваривао контакте и сарађивао са археолозима у Србији. Као један од примера може се издвојити његов контакт са Милојем Васићем, највероватније успостављен током 1918–1919. године. Том приликом је управник Народног музеја у Београду био обавештен о потреби организовања експедиције у Софији, са циљем да се покретна културна баштина коју су бугарске окупационе власти опљачкале у Призрену врати у Србију (Тимотијевић, 1984, стр. 29).

За сада је тешко опширније говорити о првим ископавањима Св. Архангела, будући да не располажемо осталим детаљима из архива или евентуалне документалистичке грађе, за коју можемо претпоставити да је настала у току првих радова (нпр. белешке). Свакако да је овде реч о мањим самосталним пионирским археолошким подухватима, који су највероватније имали за циљ да пробуде националну свест у српском народу, унутар ослобођене Метохије од Турака после више векова.

Археолошка ископавања током Првог светског рата

Сазнања о археолошким ископавањима на локалитету Светих Архангела током окупације потичу из записа Радослава Грујића, који је о овим истраживањима писао у два наврата. Први пут их је забележио приликом посете Светим Архангелима 1923. године, највероватније током лета или ране јесени. Том приликом, након што је прикупио податке о раније изведеним теренским радовима, о њима је обавестио Министарство просвете.[5] Следећи наводи о бугарским ископавањима забележени су у Грујићевим теренским белешкама насталим током његових истраживања у клисури Бистрице 1927. године. Резултати ових истраживања објављени су у *Гласнику Скопског научног друштва* у виду прелиминарног извештаја (Грујић, 1928, стр. 260; Радовановић, 2022, стр. 178). У оба извора посебно се истичу подаци о радовима које су Бугари изводили на локалитету, при чему су, према

[4] АСАНУ, Фонд Стевана Димитријевића – 14435. Још о Димитријевићевом интересовању за материјално културно наслеђе видети у Дим., 1904. стр. 28–29; Пелеш, 2016, стр. 515.

[5] АНМС, Д-1923, Народни музеј, бр. 500, 29. 9. 1923; Радовановић, 2022, стр. 178.

Грујићевим наводима, ископали два бунара, „један пред олтаром, а други у средини цркве" (Радовановић, 2022, стр. 178). Остаје, међутим, отворено питање на који је начин Грујић дошао до података о овим „истраживањима". Једну од могућности представљају разговори са становницима Призрена и околине. Као што ће се касније показати, Грујић је током својих теренских истраживања у Јужној Србији посебну пажњу посвећивао локалном становништву, настојећи да кроз разговоре са мештанима прикупи и забележи податке о археолошким налазиштима и другим траговима материјалне културе (Радовановић, 2022, стр. 165–166, 173).

Свакако је тешко данас поуздано реконструисати детаље ископавања која су бугарске окупационе власти спроводиле на локалитету Светих Архангела код Призрена. Евентуално откривање нове архивске грађе која се односи на ове радове могло би у будућности значајно да допуни постојећа сазнања о њиховом обиму и резултатима. Познато је да су Бугари заузели Призрен у зиму 1915. године, након чега је започело систематско одношење и пљачкање културно-историјског наслеђа из српских манастира и школа на простору Метохије (Митровић, 1981, стр. 145, 148; Пелеш, 2001, стр. 91–95; Тимотијевић, 1984, стр. 26–29). На основу података које је забележио Михаило Миладиновић, сазнајемо да је из призренске гимназије однесен и археолошки материјал са првих ископавања на локалитету Светих Архангела. Посебно је значајан податак да су се међу бугарским официрима у Призрену у том периоду налазили и један археолог и један историчар уметности, који су крајем новембра 1915. године добили задатак да процене значај историјске и уметничке материјалне баштине која се налазила у српским манастирима и школама. Том приликом затечени предмети су одузети и транспортовани у Бугарску (Пелеш, 2001, стр. 95). На основу наведених података може се претпоставити да су Бугари, након одузимања археолошких налаза које је претходно прикупио Стеван Димитријевић, највероватније предузели и ископавања на Душановој задужбини. Имајући у виду временске околности, могуће је да су радови започети током пролећа или лета 1916. године, односно у периоду када су временски услови омогућавали интензивније теренске радове. Ова претпоставка, међутим, остаје условна све док се не пронађу непосреднији архивски подаци који би омогућили прецизније датовање и реконструкцију ових истраживања.

Међутим, не треба занемарити ни могућност да су Бугари, без присуства стручних лица, спроводили нестручна, односно дивља ископавања, оквирно између 1916. и 1918. године, што се, на основу расположивих података, чини вероватнијом претпоставком. У прилог томе, пре свега, може се навести Грујићев податак да су радови у унутрашњости цркве били извођени на два места која описује као „два бунара". Могуће је да су локалне легенде о закопаном благу, као и предања о раскоши Душанове задужбине (Грујић, 1928, стр. 260), подстакле окупаторе да ископавања усмере на места на којима су

очекивали највећу материјалну добит. У том контексту, наведени „бунари" могли би се тумачити као последица нестручних и произвољних укопа. Такви затечени облици на терену могли су код локалног становништва или представника призренских просветних установа оставити утисак дубоких „бунара", о чему су касније обавестили Грујића. Ова могућност, иако се не може поуздано потврдити на основу до сада познате грађе, представља једно од могућих тумачења података о бугарским радовима на локалитету Светих Архангела.[6] Ове околности саме по себи указују на то да окупатори ипак нису реализовали археолошка ископавања него да је реч о илегалним радовима које је највероватније спровела бугарска војска. Овим поступком прекршена су тада важећа међународна права о заштити старина током рата, донета још 1907. године на Четвртој хашкој конвенцији (Кривошејев и Ристановић, 2023, стр. 42).[7]

Покретни археолошки налази различитих димензија, како је познато из досадашње литературе, у великом броју су евидентирани на локалитету Светих Архангела након ослобођења, током спроведених археолошких истраживања (Васић, 1928, стр. 87; Грујић, 1928; Јовановић, 2017; Ненадовић, 1980). Имајући то у виду, тешко је претпоставити да је археолошки материјал могао у потпуности промаћи пажњи стручних лица која су током окупације боравила на овом локалитету. Да је управо прибирање археолошких предмета представљало један од циљева бугарских истраживача сведоче, поред систематског одношења предмета из манастира, и ископавања која су спроводили на другим локалитетима у јужној Србији. Налази до којих су том приликом дошли, у целини или у највећем делу, преношени су у Народни музеј у Софији.[8]

Још неки посредни подаци којима данас располажемо такође могу ићи у прилог претпоставци да су Бугари на локалитету спроводили нестручна, односно неовлашћена ископавања, са могућим циљем проналажења блага. Чињеница да су евидентирана свега два укопа, која Грујић дефинише као „бунаре" – један у близини олтара, а други у средини цркве – може указивати на то да су активности током окупације биле краткотрајне и ограниченог обима, те да су се, по свему судећи, на томе и завршиле. Оваквом тумачењу у прилог иде и чињеница да Грујић у својим белешкама не помиње постојање трећег „бунара", нити наводи друга места унутар или у непосредној околини Душанове цркве на којима су могла бити вршена ископавања, попут Цркве

[6] Слична ситуација забележена је и током ископавања Бањске 1915. године (Јовановић, 1988, стр. 17, 46).

[7] Чланом 56 Хашке конвенције одређена је забрана заплене, уништавања или намерног оштећења установа, историјских споменика, уметничких и научних дела (Кривошејев и Ристановић 2023, стр. 42).

[8] AJ, 66-119, Министарство иностраних дела, бр. 1062, 28. 8. 1925; 66-84-238, Народни музеј, бр. 508, 27. 7. 1929; Радовановић, 2022, стр. 110–111.

Светог Николе. Поред тога, треба размотрити и могућност да би, у случају да су ископавања заиста спроводила стручна лица, односно археолози, остварени резултати били на неки начин документовани или објављени. У прилог оваквој претпоставци могу се навести, као упоредни пример, истраживања у Требеништу, која су у мају 1918. године реализовали бугарски стручњаци из Народног музеја у Софији.[9] Резултате ових ископавања објавили су у Берлину Богдан Филов и Карел Шкорпил (Filow & Karel, 1927).

Археолошка ископавања 1923. године

Пионирски археолошки радови на локалитету Св. Архангели поново су обављени у пролеће 1923. године. Тада је Михаило Миладиновић (Слика 3 у Прилогу) у два краћа наврата са наставницима и ученицима „пажљиво" вршио ископавање Душанове задужбине. Поред извештаја који је послао Српској краљевској академији (СКА) (Јовановић, 2017), познат је још један, који је саставио за Владимира Петковића, управника Народног музеја у Београду.[10] Пратећи садржај оба извештаја, који се суштински не разликују, могу се допунити подаци о Миладиновићевим истраживањима.[17] Разлог обнављања ископавања било је набављање предмета за археолошку збирку која се налазила у призренској Гимназији, а коју је Миладиновић основао након добијања службе 1919. године.[11] Ова збирка требало је да се временом интегрише у музеј (Јовановић, 2017, стр. 124). Миладиновић је свакако знао које све предности и реалне могућности може да има музеј у локалној средини. Чување и презентовање археолошког материјала, као и начин руковођења гимназијским музејом, Миладиновић је свакако могао лично да сагледа у свом родном Пожаревцу где је радио као наставник. Године 1895, при Гимназији „Кнез Михаило", отворен је музеј, са примарним циљем да прикупља археолошке налазе који потичу са локалитета Пожаревачког окружја (Манојловић, 1996, стр. 15–32).[12]

Извештај који је Миладиновић послао Петковићу, између осталог, садржао је:

> „При врху рушевина, међу камењем од обаљених зидова, нашли[13] смо једно анђелче од мрамора без главе и доњих делова ногу. Десном руком

[9] АЈ, 66-84-238, Народни музеј, бр. 508, 27. 7. 1929.

[10] АНМС, Д-1923, Народни музеј, бр. 500, 29. 9. 1923.

[11] АСАНУ, 1923/801. Призренска гимназија, бр. 344, 17. 6. 1923.

[12] АНМС, Д-1902, Школски надзорник за Округ Пожаревачки, бр. 480, 21. 3. 1902.

[13] Грујић наводи да су ови радови спроведени на месту где су Бугари вршили копања током окупације (Радовановић, 2022, стр. 178).

> држи балчак мача у корицама а левом штит.[14] Дужина статуе је 35 cm, а ширина 24 cm. – Пред олтаром је био један велики камен (четвртаст) који је вирео над рушевинама. Кад смо га откопали [Слика 4 у Прилогу], под њим је био други истесан у виду сандука (са формираним заклопцем као у саркофага), али је тај камен недубен и вероватно служио за подупирање великих мраморних стубова пред олтаром (дужина и ширина му је 1,80 m. а висина 0,60 m., а испод њега је цементиран (?) ломљен камен). Такав исти само мало краћи камен нашли смо пред олтаром на другој страни, као и одломке од мраморних стубова. Пред олтаром смо открили мали део чувеног патоса ове цркве, од црвеног мрамора у коме су издубене правилне фигуре испуњене мозаиком. Тај део патоса смо опет затрпали, да се не би искварио, јер и није цео сачуван но само делимично. Око олтара открили смо зид у колико је при дну сачуван, без фресака, само просто офарбан, а комаће фресака (ликови светаца и по неко слово налазили смо у рушевинама у великом броју и десетак комада (величине око 0.10 m.) пренели смо у гимназију, где се чувају у директоровој канцеларији, као и сви одломци од мраморних орнамената (око 30) које смо нашли већином у црквеном дворишту, близу површине земље."[15]

Циљ Миладиновићевих радова, дакле, била су „откопавања по површини" која су имала сврху да прикупе покретне налазе за гимназијску збирку (Слика 5 у Прилогу). Када су током ископавања наставници и ђаци дошли до зида сакралног објекта са јужне стране и мозаика, директор је обуставио радове и замолио СКА да ангажује археолога који би реализовао ископавања према тада важећој методологији:

> „Пошто нисмо стручни археолози то смо прекинули даљи рад и молимо Академију да пошаље стручно лице да са радницима продуже откопавања. Ако пак Академија није у могућности да пошаље стручно лице за дуже време, онда молимо за одобрење да можемо ми са ђацима наставити откопавања и то више по површини, тражећи поједине старине које ћемо пренети и чувати у гимназијској згради, а при том ископавању бисмо врло пажљиво радили да не би се оштетила која старина."[16]

Током радова 1923. године спроведена је и заштита, што се најбоље види у тренутку откривања подног мозаика испред олтара. Због велике културне вредности и његове слабе очуваности, Миладиновић је наредио да се тај део

[14] У Извештају који је послао СКА, Миладиновић истиче и могућност да је реч о скулптури војника. АСАНУ, 1923/801. Призренска гимназија, бр. 344, 17. 6. 1923.

[15] АНМС, Д-1923, Народни музеј, бр. 500, 29. 9. 1923.

[16] АСАНУ, 1923/801. Призренска гимназија, бр. 344, 17. 6. 1923; Призренска гимназија, бр. 450, 9. 8. 1923. СКА, бр. 888, 18. 8. 1923.

патоса цркве затрпа како не би дошло до оштећења.[17] Ток Миладиновићевих ископавања пратила је и израда основне теренске документације. Из његовог извештаја сазнајемо да су том приликом израђене фотографије и скице. Посредно се може претпоставити да су током његових краткотрајних истраживања настале и теренске белешке, на основу којих су касније конципирани извештаји поднети Српској краљевској академији и Владимиру Петковићу. Међутим, допуњавање археолошке збирке призренске гимназије налазима са ископавања на локалитету Светих Архангела није било могуће, будући да је Љубомир Стојановић, секретар Академије, наложио обуставу даљих ископавања (Слика 6 у Прилогу) (Јовановић, 2017, стр. 126).

Завршни део Миладиновићевог извештаја, који је послао на адресу Народног музеја, садржао је следеће податке:

> „Ту смо нашли и један одломак надгробног споменика чији смо отисак послали С. К. Академији Наука. Њој смо послали и неколико фотографија снимљених на самом месту откопавања (велики камен пред олтаром и делове орнамената нађених трећег дана копања у дворишту црквеном). Нашли бисмо и остале одломке надгробног споменика (са старословенским или грчким словима), али смо после трећег дана копања прекинули рад, известили С. К. Академију и тражили и чекали дозволу да наставимо рад, који је обећавао многе старине. Како нам је г. Љуб. Стојановић, као секретар Академије приватним писмом забранио даљи рад, то смо исти сасвим прекинули. Орнаменте и одломак надгробног споменика фотографисали смо на месту ископавања и шаљем Вам фотографију у прилогу. Детаљнији опис остатака манастира (у колико смо га ми открили) могу Вам дати Г. Г. Др Тихомир Р. Ђорђевић, проф. Универзитета и Др. Рад. Грујић, приправник археолошког музеја у Скопљу који су понаособ (?) посетили ову цркву и видели наша ископавања, као и пренете старине у гимназији."[18]

Радослав Грујић, дакле, лично је обишао терен и гимназију, вероватно након обављених археолошких радова, за које је касније истакао да су спроведени „приватном иницијативом стручњака". Након посете, као што је већ истакнуто, обавестио је Министарство просвете о ископавањима, наглашавајући да су истраживања реализована у оном делу Св. Архангела на коме су Бугари током окупације спровели копања (Радовановић, 1922, стр. 178). Пратећи даље архивске изворе, сазнајемо да је Министарство вера у јесен 1923. године упутило Министарском савету, на чијем се челу тада налазио Никола Пашић, захтев за одобрење кредита у износу од 100.000 динара за реализацију археолошких ископавања у манастиру Светих Архангела. Крајњи

[17] АСАНУ, 1923/801. Призренска гимназија, бр. 344, 17. 6. 1923; Призренска гимназија, бр. 450, 9. 8. 1923. СКА, бр. 888, 18. 8. 1923.

[18] АНМС, Д-1923, Народни музеј, бр. 500, 29. 9. 1923.

циљ планираних истраживања био је проналажење гроба цара Душана. Кредит је званично одобрен, али, како се наводи у писму министра вера Војислава Јањића, до реализације овог пројекта ипак није дошло, будући да професор Станоје Станојевић није преузео одобрена средства. У документу се посебно истиче да је спровођење ископавања наложено по „изричној жељи Највиших фактора у Држави", што указује на изузетан значај који је проналажењу Душановог гроба придаван на државном нивоу.[19]

Тихомир Ђорђевић је такође обавестио јавност о археолошким радовима 1923. године, али на другачији начин. У *Илустрованом листу* (бр. 40), написао је текст о историјској важности Св. Архангела и реализованим ископавањима:

> „Наставници Призренске богословије, горећи од нестрпљења да виде шта је још остало од Душанова Манастира, нарочито жељни да виде његов чувени патос, почели су га прошлога пролећа, са својим ученицима, раскопавати. Али видећи да је то тежак посао за који је, поред много више средстава, потребно и стручно звање, одустали су од тога, задовољивши се само констатацијом да је, под дебелим слојем земље и поломљеног материјала, од манастира ипак остао темељ и доњи делови зидова, од прилике на два метра високи, са траговима живописа. Још су копајући нашли један тесани камени постамент, скоро два метра дуг и толико широк, на коме је почивао један од црквених стубова. Сем тога наишли су и на велику множину камених делова од стубова и плоча са лепим рељефима, и један чак и са натписом."[20]

Стручна посета 1924. години

У програму рада Народног музеја у Београду током лета 1924. године било је предвиђено снимање и проучавање српских средњовековних споменика у Црној Гори и области Призрена. Владимир Петковић, као руководилац пројекта, о овом плану је обавестио Светозара Прибићевића, министра просвете, наводећи да ће у његовом тиму још бити следећи истраживачи: архитекте: Жарко Татић, Александар Дероко; рестауратори: Светислав Страла, Милица Бешевић; препаратор: Јаков Павловић; фотограф: Владимир Петропавловски. Након што је добио одобрење министра, Петковић је обавестио намесника Призренског округа о предстојећим летњим истраживањима. У свом писму, управник је замолио да се нареди подружним властима да се екипи Народног музеја изађе у сусрет током радова.[21]

[19] AJ, 66-153, Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, бр. 10899, 8. 7. 1924.

[20] Т. Р. Ђ., 1923, стр. 2–3.

[21] АНМС, Д-1924, Народни музеј, бр. 349, 18. 6. 1924; Министарство просвете, бр. 1486; Народни музеј, бр. 452, 14. 7. 1924.

Док је екипа Народног музеја планирала обилазак терена у околини Призрена, министар Милош Трифуновић настојао је почетком јула 1924. године да обнови претходне године одобрени кредит, са циљем да се започну археолошка ископавања на локалитету Светих Архангела. Том приликом је Министарском савету представљен и састав стручне комисије задужене за реализацију планираних теренских радова: Станоје Станојевић, Владимир Ћоровић, Драгутин Анастасијевић и Дамаскин Грданички.[22] Било је предвиђено да радови започну средином августа, при чему је Министарство вера посебно нагласило да се истраживања морају спроводити појачаним интензитетом, уз крајњи рок за њихов завршетак до 29. августа. Разлог за овако кратак рок била је намера Њ. К. В. регента Александра I Карађорђевића (1914–1934) да посети Свете Архангеле након устоличења патријарха Димитрија (1920–1930) у Пећкој патријаршији.[23] Међутим, овај пројекат ископавања ипак није реализован. Оно што јесте обављено током лета 1924. године јесу снимања манастира Св. Архангела која је испред Народног музеја у Београду реализовао Жарко Татић (Петковић, 1926, стр. 179).

Археолошка ископавања 1927. године

Крајем јануара 1927. године, Министарство вера је одлучило да напише пројекат археолошких ископавања Св. Архангела, са примарним циљем да се пронађе гроб цара Душана. Милорад Вујичић, министар, најпре је био добро упознат са ископавањима која је Михаило Миладиновић реализовао 1923. године, те је првобитно државним органима скренуо пажњу на то да су „том приликом пронађене извесне фреске и мермерне плоче, по чему се може доћи до закључка, да се на овом месту морају налазити врло важни историјски и културни споменици из времена наше славне прошлости а можда и сам гроб цара Душана".[24] За наставак ископавања, Министарство вера је одредило буџет и руководиоце теренских радова. Били су то Радослав Грујић, професор скопског универзитета (Слика 7 у Прилогу), и Сима Поповић, ректор Призренске богословије.[25]

Истраживања која су реализована у лето 1927. године до данас била су предмет анализа и дискусије у више наврата (Васић, 1928, стр. 85–88; Јовановић, 2017, стр. 126–127; Милинковић, 1996; Ненадовић, 1967, стр.

[22] AJ, 66-153, Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, бр. 10899, 8. 7. 1924.

[23] AJ, 66-153, Министарство вера, Православно Одељење, бр. 14622, 12. 8. 1924; Аноним, 1926, стр. 154.

[24] AJ, 69-153-234. Министарство вера, Православно одељење, бр. 643, 25. 1. 1927.

[25] AJ, 69-153-234. Министарство вера, Православно одељење, бр. 643, 25. 1. 1927; Министарство вера, бр. 2132, 28. 2. 1927.

1–10; Ненадовић, 1968–1971, стр. 401–402, нап. 3; Петковић, 1950, стр. 8–9; Радовановић, 2022, стр. 177–184; Станковић и Ердељан, 2024, стр. 190–195), стога ће у наредним редовима њима бити посвећена мања пажња. Претпоставља се да је тада Грујић у ктиторској гробници у југозападном делу наоса цркве открио скелетне остатке цара Душана. Од осталог пронађеног покретног материјала, издваја се највећим делом богата количина камене пластике која по својим стилским особинама припада времену изградње Св. Архангела (Грујић, 1928; Ненадовић, 1967; Поповић, 1992, стр. 114–120; Поповић, 1994; Станковић и Ердељан, 2024, стр. 198–216).

Чини се да би на овом месту било корисно указати и на питање познавања и примене методологије археолошких истраживања Радослава Грујића, будући да је његов приступ већ у тадашњим археолошким круговима изазивао извесне резерве. Те недоумице односиле су се, пре свега, на начин спровођења и документовања теренских истраживања, а временом су прерасле и у отворенију стручну критику његовог археолошког рада (Васић, 1927, стр. 41; Васић, 1928, стр. 85–86; Кораћ, 1988, стр. 67; Радовановић, 2022, стр. 184–185). О овој теми веома садржајно је писао Владимир Радовановић у својој докторској дисертацији, издвојивши, између осталог, као пример ископавања средњовековне цркве у Пешкопеји у источној Албанији, која је српска војска спроводила 1921. године. Обавештен о овим радовима, Грујић је обишао локалитет и, након увида у затечено стање на терену, упутио извештај генералу Љубомиру Милићу, команданту Треће армијске области, указујући на методолошке принципе које је било неопходно применити у наставку истраживања. У овим тезама Грујић је јасно и концизно дефинисао мере заштите локалитета, поступак археолошких ископавања, као и начин израде и вођења теренске документације (Радовановић, 2022, стр. 162–191). Као други пример Грујићевог ангажовања на унапређивању методологије археолошких истраживања могу се навести планирана ископавања манастира Бањске, која је требало да буду реализована током 1922. године. Архивски извори показују да је Министарство просвете управо Радослава Грујића одредило за надзорника ових теренских истраживања (Радовановић, 2022, стр. 169). Овај податак додатно потврђује да је Грујић у тадашњим институционалним оквирима препознаван као лице компетентно за организацију и надзор над археолошким истраживањима.

Након што су реализована Грујићева ископавања, која су званично трајала до 27. августа, директор призренске гимназије обавестио је Министарство просвете о потреби заштите Душанове задужбине. Писмо које је саставио крајем 1927. године садржи мере које је било неопходно предузети са циљем да се црква „обезбеди од квара, нарочито с обзиром на предстојеће зимске месеце, иако те откривене зидине имају за нас, са научно-археолошког гледишта велику вредност". У писму је директор нагласио да ће се предузети сакупљање добровољних прилога у народу са циљем да се обезбеди

грађевински материјал за подизање крова изнад споменика.[26] Судећи према сачуваним фотографијама, које је објавио Слободан Ненадовић, ова заштита је са успехом убрзо реализована. Изнад манастирских зидина подигнуте су лаке дрвене конструкције са кровом на две воде (Грујић, 1928, стр. 273; Ненадовић, 1968–1971, стр. 402, сл. 1). Радослав Грујић је предлагао и да се на локалитету постави чувар који би снагом свог ауторитета штитио сакралне комплексе од илегалних трагача.[27]

Археолошка ископавања 1928. године

Радослав Грујић наставио је археолошка ископавања на локалитету Светих Архангела и наредне, 1928. године. Према наводима Владимира Радовановића и његовом тумачењу архивске грађе и сачуване теренске документације, реч је о истраживањима нешто мањег обима, која су реализована током јесени. Повод за њихов наставак било је евидентирање нових објеката, чије је откривање требало да допринесе „научној рестаурацији или реконструкцији целокупног изгледа манастира". За реализацију теренских радова, Команда Треће армијске области обезбедила је Грујићу 30 војника (Радовановић, 2022, стр. 185). Ипак, чини се да је до данас сачуван релативно мали број изворних података и документарне грађе о овим ископавањима. Стога би ова, до сада у научној литератури недовољно разматрана истраживања, у будућности требало да буду предмет детаљнијег проучавања и критичке анализе. Таква истраживања могла би допринети потпунијем сагледавању Грујићевог рада на Светим Архангелима, али и прецизнијем разумевању развоја археолошке методологије у Србији током међуратног периода.

Стручна посета 1931. и 1934. године

Током лета 1931. године комплекс Светих Архангела код Призрена обишао је Ђурђе Бошковић (Слика 8 у Прилогу), као члан Државне комисије за чување и одржавање историјско-уметничких споменика. О овој посети за сада не располажемо обимнијом документацијом, али се на основу доступних извора може констатовати да је циљ овог краткотрајног обиласка био стицање увида у стање локалитета (Слика 9 у Прилогу), како би се о затеченом стању и потребним мерама заштите поднео извештај Комисији (Бошковић, 1932а, стр. 88, нап. 1, 126, нап. 1; Бошковић, 1932б). Током зиме 1934. године Ђурђе Бошковић поново је обишао манастире на простору Метохије, међу којима

[26] АЈ, 66-646, Призренска гимназија, бр. 1408.

[27] Занимљиво је напоменути да је Грујић такође предлагао да се на локалитету, када за то буду повољне прилике, отвори Музеј (Грујић, 1928, стр. 274).

су се налазиле и рушевине Светих Архангела. У свом извештају Бошковић је кратко навео да су „свуда проучене мере које треба предузети да би се ови споменици, од којих су поједини прилично угрожени, могли потпуно обезбедити“ (Бошковић, 1935, стр. 257).[28]

Истраживања 1935. године

Наредна истраживања, мањег обима, реализована су у позну јесен 1935. године. Тада је Ђорђе Мано-Зиси, кустос Музеја кнеза Павла, добио задатак од Милана Кашанина, директора, да проучава споменике у призренској области. Циљ ове експедиције био је заправо прикупљање података за оне локалитете којима прети највећа угроженост. Како би се истраживања продуктивније обавила, Кашанин је послао молбу епископу призренском да Мано-Зисију изађу у сусрет током прегледа споменика.[29] Предмет његових истраживања били су и Св. Архангели,[30] али за сада није познат извештај са овог путовања.

Предлог заштите и истраживања 1946. године

Након ослобођења Београда у Другом светском рату, нове југословенске власти предузеле су значајне кораке у области заштите културно-историјског наслеђа. Овим активностима претходила је одлука Председништва АСНОС-а[31] из јануара 1945. године, којом је од представника свих срезова у Србији затражено да изврше попис културно-историјских споменика и установа, као и да сачине извештаје о штети која им је нанета током немачке окупације.[32] Наредни корак представљало је доношење *Закона о заштити културних споменика, природњачких реткости и народног фолклора Демократске Федеративне Југославије*, који је ступио на снагу у лето исте године (Миловановић, 2024б, стр. 23). Према архивској грађи, у августу 1946. године Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ израдио је предлог измена и допуна овог закона. Овим изменама послови заштите и очувања споменика поверени су Заводу за заштиту културно-историјских споменика, који се у том периоду налазио под надзором Комитета.[33]

У периоду доношења закона о заштити старина у Народној Републици Србији, представници Комитета су у два наврата организовали стручне

[28] АЈ, 66-323, *Рад на испитивању и обезбеђивању средњовековних споменика*.

[29] АНМС, Д-1935, Музеј кнеза Павла, бр. 705, 16. 11. 1935.

[30] АНМС, Д-1935, Музеј кнеза Павла, бр. 733, 3. 12. 1395.

[31] Антифашистички сабор народног ослобођења Србије.

[32] ДАС, Г-183, Д-2-1945, Председништво АСНОС, бр. 179, 18. 1. 1945.

[33] АЈ, 50-40-89, Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ, бр. 2765, 10. 8. 1946.

обиласке на простору Метохије. Први обилазак реализован је у јуну 1946. године, када су архитекте Александар Дероко и Бранислав Којић спровели теренско истраживање са циљем утврђивања стања у којем су се налазили средњовековни споменици, како би се створили услови за приступање планираним мерама заштите. Тим поводом, Министарство унутрашњих послова, на чијем се челу тада налазио Александар Ранковић, упутило је посебан допис Одељењу унутрашњих послова при Обласном извршном одбору у Призрену, са захтевом да надлежни органи истраживачима током теренских радова пруже неопходну помоћ и обезбеде одговарајућу заштиту.[34] За сада не располажемо чврстим доказима који би пружили одговор на питање да ли су Дероко и Којић спровели истраживања комплекса Св. Архангела. Ипак, уз извесну резерву, може се претпоставити да су том приликом извршили краћи обилазак локалитета.

Један од чланова Комитета био је Ђурђе Бошковић, тада доцент на Техничком факултету. У лето 1946. године донета је одлука да стручњаци из области културе обиђу „Србију, Санџак, Косово и Метохију" са циљем да утврде стање старих манастира, како би се „с обзиром на огромну вредност и значај истих што пре предузеле потребне мере да се све што је оштећено поправи, рестаурира и сачува".[35] С тим у вези, Комитет је управо Ђурђа Бошковића поставио на чело експедиције, са задатком да обиђе српске културне споменике и о њиховом стању сачини извештај. Чланови експедиције били су и студенти Техничког факултета Михаило Маринковић и Бранислав Вуловић, као и неколико асистената и демонстратора. Дана 11. августа експедиција је обишла локалитет Светих Архангела, где је констатовано да су остаци зидина били изложени даљој девастацији. С тим у вези, предложено је да „рад на њиховој конзервацији треба да буде један од првих у низу радова ове врсте када на њих буде дошао ред". На крају извештаја Бошковић је истакао да конзерваторске радове на свим споменицима који су били предмет стручних обилазака треба реализовати према директивама и под контролом Завода за заштиту културних споменика (Бошковић, 1948, стр. 99).[36] Комитет је након обављених радова дао оцену Бошковићевог рада, истакавши „да је током проучавања сакупљено много материјала и података о културно-историјским споменицима, чиме је омогућено да се спасу оне уметнине које су биле изложене пропасти, а фотографисане су и оне које се више не могу спасити […]".[37]

[34] AJ, 314-45-49, Министарство унутрашњих послова, I, бр. 18289, 6. 6. 1946; 314-45-49, Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ, К, бр. 1774, 4. 6. 1946.

[35] AJ, 50-40-89, Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ, бр. 2765, 10. 8. 1946.

[36] AJ, 50-40-89, Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ, 24. 8. 1946.

[37] AJ, 314-45-49, Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ, бр. 3641, 23. 9. 1946.

Рекогносцирање и снимање комплекса Св. Архангела 1948. године

Проучавање комплекса Светих Архангела реализовано је у оквиру редовних годишњих активности Археолошког института Српске академије наука у августу 1948. године. Реч је о истраживањима спроведеним у оквиру мањег пројекта снимања старих српских средњовековних тврђава и градова, која су заједнички реализовали Институт и Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, са циљем допуњавања картотеке локалитета (Аноним, 1948, стр. 234–235). Снимање локалитета Светих Архангела, Светог Николе и Вишеграда у клисури Бистрице обавили су Александар Дероко и Иван Здравковић. Поред наведених локалитета, предмет њихових рекогносцирања били су и Душанов град у Призрену и Душанов град у Скопљу.[38] Резултати ових истраживања убрзо су представљени у Дероковој књизи *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији* (1950), у којој је први пут јавности представљен технички снимљен ситуациони план Вишеграда, заједно са црквама Св. Архангела и Св. Николе (Дероко, 1950, стр. 165–167).

У другој половини XX века на локалитету Светих Архангела реализовани су конзерваторски радови и археолошка ископавања. Крајем априла 1960. године Народни одбор у Призрену упутио је допис Савезном институту за чување и научно проучавање споменика културе у Београду, у којем је указано на потребу за предузимањем конзерваторских радова унутар манастирског комплекса у клисури Бистрице.[39] Заштита средњовековних зидина одвијала се током шездесетих година XX века под руководством Слободана Ненадовића (Ненадовић, 1967). Археолошка ископавања унутар манастирског комплекса реализовао је током деведесетих година Михаило Милинковић (Милинковић, 1996). Резултати ових истраживања до данас нису у целости објављени, што се односи и на резултате радова спроведених на тврђави Вишеград. Захваљујући, пре свега, анализи керамичких налаза, коју је веома успешно спровела Весна Бикић, добијена су нова сазнања о континуитету насељавања простора Светих Архангела, од млађе праисторије до XVI–XVII века (Бикић, 1996).

[38] ДАС, ФАИ, Д-2, *Izveštaj o radu u 1948. godini* (Ivan Zdravković), 8. 10. 1948.

[39] AJ, 218-106, Narodni obor opštine Prizren, br. 06/02, 5216/1, *Saveznom institutu za čuvanje i naučno proučavanje spomenika kulture*, 25. 4. 1960.

Закључна разматрања

Представљена архивска грађа у овом раду донела је нова сазнања о археолошким ископавањима и мерама заштите комплекса Светих Архангела код Призрена. Ипак, изнете резултате не треба посматрати као коначан степен у реконструкцији историјата истраживања средњовековних локалитета у клисури Бистрице. У српским архивима и даље постоји обиље неистражене изворне грађе која тек треба да буде предмет систематичног проучавања. Будуће анализе те грађе, несумњиво, могу пружити нове и садржајне податке о истраживањима Душанове задужбине, као и допринети потпунијем сагледавању развоја археолошких и конзерваторских активности на овом простору.

На основу до сада регистрованих и представљених архивских извора сазнајемо да је прва археолошка ископавања на локалитету манастира Светих Архангела 1913. године спровео Стеван Димитријевић, ректор Призренске богословије. Наредни радови забележени су током Првог светског рата, након новембра 1915. године, када су бугарске окупационе снаге заузеле Призрен. Поред чињенице да се међу припадницима бугарске војске налазило и стручно лице – археолог, који је имао могућност да иницира и спроведе истраживања на локалитету, у раду је изнета и претпоставка да су на Светим Архангелима између 1916. и 1918. године вршена нестручна и неовлашћена ископавања. Један од аргумената у прилог овом тумачењу представља податак о постојању два укопа у унутрашњости цркве, који су описани као „бунари", а који би, према својим карактеристикама и контексту, могли представљати трагове нестручних ископа.

Михаило Миладиновић, директор призренске гимназије, обновио је археолошка ископавања на локалитету Светих Архангела у пролеће 1923. године. Реч је о другим пионирским истраживањима, која су спроведена са циљем обогаћивања школске археолошке збирке која је, према Миладиновићевом програму рада, требало временом да прерасте у музеј. Међутим, услед недостатка стручног кадра, као и због открића подног мозаика цркве, секретар Српске краљевске академије Љубомир Стојановић наложио је обуставу даљих ископавања. Након што је Радослав Грујић исте године обишао Свете Архангеле и упознао се са стањем на терену, државне институције почеле су да показују интензивније интересовање за систематско истраживање овог локалитета.

Грујић је током 1927–1928. године реализовао систематска археолошка ископавања комплекса Светих Архангела. Након завршетка ових истраживања приступило се и заштити откривених остатака. Том приликом разматрана је и могућност постављања чувара на локалитету, као и изградње објекта за смештај и депоновање археолошких налаза. Међутим, заштитни радови мањег обима, реализовани захваљујући скромним локалним средствима,

нису пружали услове за дугорочно очување истражених структура. Према архивским изворима, кустоси Народног музеја у Београду обилазили су Свете Архангеле почетком тридесетих година XX века. Том приликом с правом су констатовали да је, услед даље девастације локалитета, било неопходно поново приступити заштити истражених зидина.

Након Другог светског рата у Србији је први пут донет закон којим је системски уређена заштита старина. Нове законске одредбе подстакле су представнике и чланове Комитета за културу и уметност да у периоду од јуна до августа 1946. године организују обилазак средњовековних споменика, са циљем утврђивања њиховог стања очуваности и дефинисања мера неопходних за њихову заштиту. Један од локалитета који је, према оцени Ђурђа Бошковића, био у високом степену угрожености биле су рушевине Светих Архангела. Цео комплекс су 1948. године технички снимили Александар Дероко и Иван Здравковић, а резултати ових истраживања убрзо су и објављени.

Архивска изворна ґрађа

Архив Југославије (АЈ), 50-40-89, Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ, бр. 2765, 10. 8. 1946.
Архив Југославије (АЈ), 50-40-89, Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ, 24. 8. 1946.
Архив Југославије (АЈ), Фонд Председништва Владе ФНРЈ.
Архив Народног музеја Србије, Д-1902, Школски надзорник за Округ Пожаревачки, бр. 480, 21. 3. 1902.
Архив Народног музеја Србије, Д-1923, Народни музеј, бр. 500, 29. 9. 1923.
Архив Народног музеја Србије, Д-1924, Министарство просвете, бр. 1486.
Архив Народног музеја Србије, Д-1924, Народни музеј, бр. 349, 18. 6. 1924.
Архив Народног музеја Србије, Д-1924, Народни музеј, бр. 452, 14. 7. 1924.
Архив Народног музеја Србије, Д-1935, Музеј кнеза Павла, бр. 705, 16. 11. 1935.
Архив Народног музеја Србије, Д-1935, Музеј кнеза Павла, бр. 733, 3. 12. 1395.
Архив Српске академије наука и уметности, 1923/801. Призренска гимназија, бр. 344, 17. 6. 1923.
Архив Српске академије наука и уметности, административна архива.
Архив Српске академије наука и уметности, Призренска гимназија, бр. 450, 9. 8. 1923. СКА, бр. 888, 18. 8. 1923.
Државни архив Србије, Г-183, Фонд Министарства просвете НРС, Одељење за науку, уметност и културу.
Државни архив Србије, Д-2-1945, Председништво АСНОС, бр. 179, 18. 1. 1945.
Легат Ђурђа Бошковића – Археолошки институт, Београд, Блок теренских скица, бр. 8. *Свети Арханђели код Призрена*.
Фонд Археолошког института, Д-2, *Izveštaj o radu u 1948. godini* (Ivan Zdravković), 8. 10. 1948.

Фонд Југословенског института за заштиту споменика културе, 218-106, Narodni obor opštine Prizren, br. 06/02, 5216/1, *Saveznom institutu za čuvanje i naučno proučavanje spomenika kulture*, 25. 4. 1960.

Фонд Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ, 314-45-49, *Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ*, К, бр. 1774, 4. 6. 1946.

Фонд Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ, 314-45-49, *Комитет за културу и уметност при Влади ФНРЈ*, бр. 3641, 23. 9. 1946.

Фонд Комитета за културу и уметност при Влади ФНРЈ, 314-45-49, *Министарство унутрашњих послова Србије*, I, бр. 18289, 6. 6. 1946.

Фонд Министарства вера, 69-153-234. Министарство вера, Православно одељење, бр. 643, 25. 1. 1927.

Фонд Министарства вера, 69-153-264, Министарство вера, бр. 2132, 28. 2. 1927.

Фонд Министарства просвете, 66-119, Министарство иностраних дела, бр. 1062, 28. 8. 1925.

Фонд Министарства просвете, 66-153, Министарство вера Краљевине СХС, Православно одељење, бр. 10899, 8. 7. 1924.

Фонд Министарства просвете, 66-153, Министарство вера, Православно Одељење, бр. 14622, 12. 8. 1924.

Фонд Министарства просвете, 66-323, Рад на испитивању и обезбеђивању средњовековних споменика.

Фонд Министарства просвете, 66-646, Призренска гимназија, бр. 1408.

Фонд Министарства просвете, 66-84-238, Народни музеј, бр. 508, 27. 7. 1929.

Фонд Стевана Димитријевића – 14435.

Литература

Аноним. (1926). Извештај о раду Српске Краљевске Академије за 1924. годину. *Годишњак СКА*, *XXXIII*, 144–163.

Аноним. (1948). Извештај о раду Археолошког института. *Годишњак САН*, *LV*, 232–237.

Бикић, В. (1996). Прилог културној стратиграфији манастира Светих арханђела код Призрена. *Старинар*, *XLVII*, 279–286.

Бјелић, И. (2020). Реконструкција спољних облика цркве Светих арханђела код Призрена – ревизија. *Зограф*, *44*, 165–178. https://doi.org/10.2298/ZOG2044165B

Бошковић, Ђ. (1932а). Белешке с путовања. *Старинар*, *VII*, 88–126.

Бошковић, Ђ. (1932б). Рушевине Св. Николе у комплексу грађевина манастира Св. Арханђела код Призрена. *Гласник Скопског научног друштва*, *XL*, 213–233.

Бошковић, Ђ. (1935). Рад на испитивању и обезбеђивању средњовековних споменика. *Годишњак СКА*, *LXIII*, 257–262.

Бошковић, Ђ. (1948). Стање средњовековних споменика у југозападној Србији, Космету и североисточном делу Црне Горе. *Музеји*, *I*, 96–105.

Васић, М. (1927). Археолошки институт Срба, Хрвата и Словенаца. *Српски књижевни гласник*, *XXII* (1), 33–43.

Васић, М. (1928). *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Грујић, Р. (1928). Откопавање Светих Арханђела код Призрена (прелиминарни извештај). *Гласник Скопског научног друштва*, *III*, 239–274.

Дероко, А. (1950). *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*. Београд: Просвета.

Дероко, А. (1985). *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*. Београд: Туристичка штампа.

Дим. М. Ст. (1904, јануар). Једна лепа старина. *Нова искра*, *1*, 28–29.

Јанковић, М. (2018). *Археолошке путање и странпутице Адама Оршића*. Ниш: Народни музеј „Ниш".

Јовановић, В. (1988). Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову. У: П. Ивић (ур.), *Зборник округлог стола о научном испитивању Косова* (стр. 17–66). Београд: Српска академија наука и уметности.

Јовановић, М. (2017). Призренски гимназијалци и археолошка ископавања манастира Свети Архангели код Призрена 1923. године. *Косовско-метохијски зборник*, *7*, 121–130.

Кашић, Д. (1984). Протојереј-ставрофор Стеван М. Димитријевић (живот и рад). *Богословље*, *1–2*, 1–15.

Кораћ, В. (1988). Истраживања средњовековне архитектуре на Косову и Метохији. У: П. Ивић (ур.), *Зборник округлог стола о научном испитивању Косова* (стр. 67–70). Београд: Српска академија наука и уметности.

Кораћ, В. (2004). Смисао грађења по узору. Примери у српској архитектури XIV века. *Зборник радова Византолошког института*, *11*, 205–212. https://doi.org/10.2298/ZRVI0441205K

Кривошејев, В. и Ристановић, Р. (2023). *Окупирана култура. Нацисти, колаборационисти, музеји и културна добра у Србији током Другог светског рата*. Београд: Друштво за урбану историју.

Манојловић, М. (1996). Сто година од оснивања Народног музеја у Пожаревцу. У: М. Манојловић (ур.), *Народни музеј Пожаревац (1896–1996)* (стр. 5–39). Пожаревац: Народни музеј.

Милинковић, М. (1996). Нова археолошка истраживања комплекса Св. Арханђела код Призрена. *Гласник Српског археолошког друштва*, *11*, 208–223.

Миловановић, М. (2024а). Н. П. Кондаков и Институт Кондаков за византологију и археологију у Београду (1938–1941). *Зборник радова Византолошког института*, *61*, 267–303. https://doi.org/10.2298/ZRVI2461267M

Миловановић, М. (2024б). *Архивско-документалистичка грађа Археолошког института у Београду: историјат, структура, дигитализација* (необјављена докторска дисертација). Филолошки факултет, Београд.

Миловановић, М. и Бикић, В. (2024). Владимир Р. Петковић и оснивање Археолошког института: околности и реализација. *Старинар*, *LXXIV*, 313–350. https://doi.org/10.2298/STA2474313M

Митровић, А. (1981). Надрастање пораза и подела. У: А. Митровић (ур.), *Историја српског народа, VI-2. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918* (стр. 107–254). Београд: Српска књижевна задруга.

Ненадовић, С. (1967). Душанова задужбина. Манастир Св. арханђела код Призрена. У: А. Дероко (ур.), *Споменик САНУ, CXVI* (стр. 120). Београд: Српска академија наука и уметности.

Ненадовић, С. (1968–1971). Конзервација рушевина манастира Светих Арханђела код Призрена. *Старине Косова и Метохије*, *IV–V*, 401–408.

Ненадовић, С. (1980). *Архитектура у Југославији од IX до XVIII века и главни споменици народа Југославије изван њених граница*. Београд: Научна књига.

Ненадовић, С. (2005). Два питања у вези са призренским споменицима: цркве Богородице Љевишке и Светих арханђела и џамије Синан-паше. *Косовско-метохијски зборник*, *3*, 1–20.

Пелеш, З. (2001). *Прота Стеван Димитријевић. Анђео Божији за јужну Србију*. Београд: Партенон.

Пелеш, З. (2016). Прота Стеван М. Димитријевић (1866–1953). У: С. Рајић (ур.), *Алексинац и околина у прошлости. 500 година од првог писаног помена (1516–2016)* (стр. 509–522). Алексинац: Завичајни музеј.

Петковић, В. (1926). Народни музеј у 1924. години. *Годишњак* СКА, *XXXIII*, 178–191.

Петковић, В. (1950). *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Београд: Научна књига.

Поповић, Д. (1992). *Српски владарски гроб у средњем веку*. Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета.

Поповић, Д. (1994). Представа владара над „царским вратима" цркве Светих арханђела код Призрена. *Саопштења*, XXVI, 25–36.

Радовановић, В. (2022). *Радослав М. Грујић и његов допринос очувању културног наслеђа српског народа* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.

Ристић, А. (2024). „Примљаніе у смотреню Музеума" Милована Спасића из 1845. године. *Зборник Народног музеја*, *XXVI* (2), 137–150. https://doi.org/10.18485/znms_iu.2024.26.2.7

Станковић, В. и Ердељан, Ј. (2024). *Цар Душан и Манастир Свети Арханђели*. Призрен – Нови Сад: Митрополија рашко-призренска – Платонеум.

Тимотијевић, М. (1984). Прота Стева Димитријевић као ректор Призренске богословије. *Богословље*, *1–2*, 16–33.

Т. Р. Ђ. (1923, 4–11 октобар). Манастир Светог Аранђела код Призрена. *Илустровани лист*, *40*, 2–3.

Bandović, A. (2019). *Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.

Ćurčić, S. (2010). *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Yale: Yale University Press.

Filow, B., & Karel, Š. (1927). *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochridasee*. Berlin: W. de Gruyter.

Milosavljević, M. (2020). *Osvit arheologije. Geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije*. Beograd: Dosije studio.

Milovanović, M. (2022). Documentation office of the Institute of Archaeology in Belgrade as an organisational unit. *Archaeology and Science*, *18*, 253–267. https://doi.org/10.18485/arhe_apn.2022.18.17

Novaković, P. (2021). *The History of Archaeology in the Western Balkans*. Ljubljana: Faculty of Arts.

Palavestra, A. (2020). *Usamljeni arheolog. Terenski metod Miloja M. Vasića*. Beograd: Filozofski fakultet.

стр. 261–288

Прилоī

Слика 1. Манастир Св. Архангели код Призрена
(Преузето из: Станковић и Ердељан, 2024, стр. 215)

◂ Слика 2. Прота Стеван Димитријевић (1866–1953) (Преузето из: Приватна заоставштина Зорице Пелеш)

Слика 3. Михало Миладиновић (1874–1856) (Преузето из: Библиотека „Илија М. Петровић” у Пожаревцу)

Слика 4. Детаљ са Миладиновићевих ископавања
Св. Архангела у 1923. години
(Преузето из: АСАНУ, 1923/801, прилог)

◂ Слика 5.
Призренски ученици
са наставницима
током ископавања
Св. Архангела у 1923.
години (у доњем десном
углу, у белој кошуљи,
седи проф. Александар
Прљинчевић);
(Преузето из: ДАИ,
Поклон заоставштина
Зорице Пелеш)

Призренска гимназија
Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца
Бр. 450
9. - VIII. - 1923 г.
ПРИЗРЕН

Српској Краљ. Академији Наука

23. јуна т.г. послао сам Академији (под службено) фотографске снимке некойаних старина из рушевина манастира Св. Арханђела на чему су наставници са ђацима радили свега 3 дана а после чекам одобрење од Академије да продужим рад.

Како је г. Љуба Стојановић тиамам одговорио да не треба да радимо као нестручњаци но не то Академија у своје време учинити, то ми не само прекинусмо одмах даљи рад но ми и оне старине, које смо могли пренети у гимназијску зграду затрпали и тиме их сачували од евентуалних оштећења.

Овом приликом част ми је послати описак (негатив) са одломка споменика који је нађен у дворишту манастирском када смо ја њему ходили трећег дана.

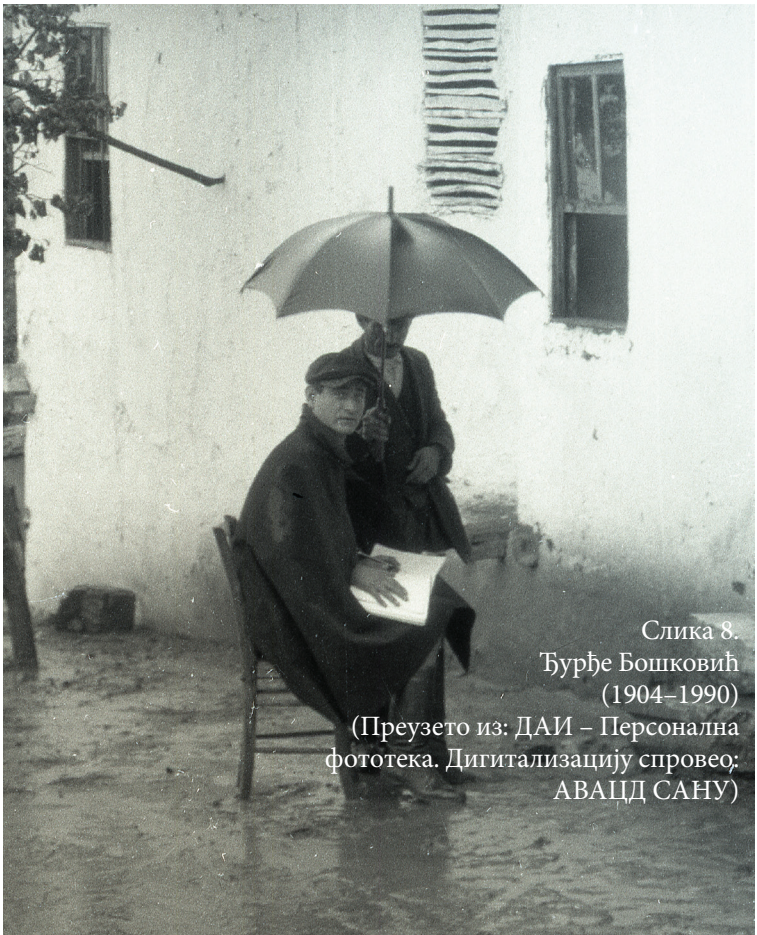
Да није дошло од г. Стојановића забрана даљег рада, нашли бисмо и остале одломке овог споменика; а овако остављено је да се нађу остали одломци кад Академија буде вршила ископавања овог манастира.

Директор.
Мих. Ђ. Миладиновић.

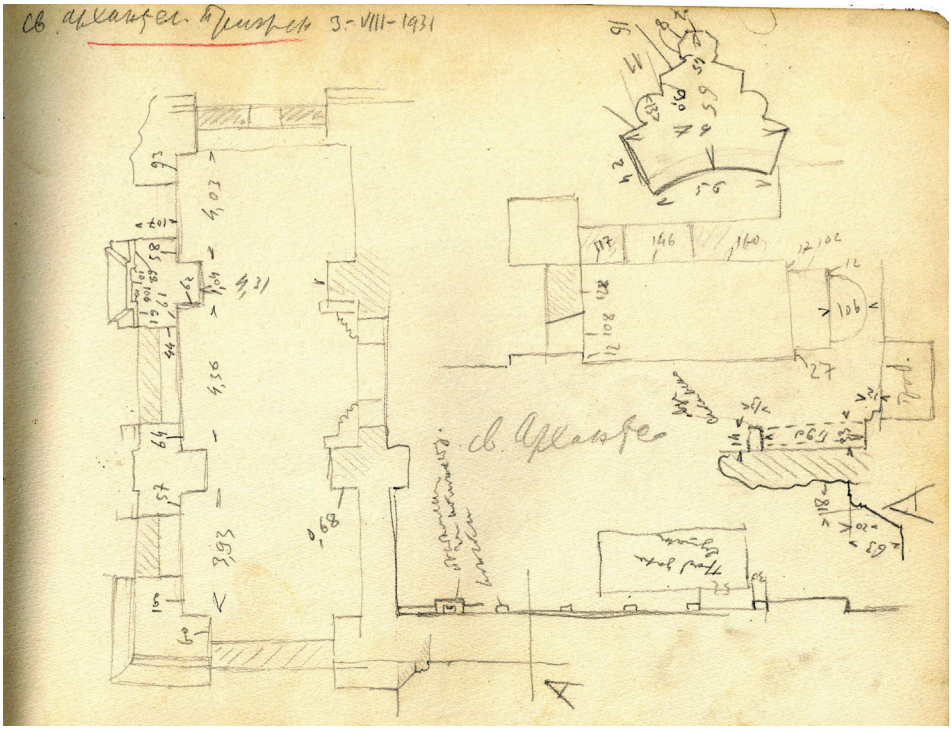
Слика 6. Писмо Михаила Миладиновића
Српској краљевској академији
(Преузето из: АСАНУ, 1923/888)

Слика 7. Радослав Грујић (1878–1955) (први с лева)
(Преузето из: Библиотека САНУ, F 315 1g)

Слика 8.
Ђурђе Бошковић
(1904–1990)
(Преузето из: ДАИ – Персонална
фототека. Дигитализацију спровео:
АВАЦД САНУ)

Слика 9. Скица Св. Архангела начињена
од стране Ђурђа Бошковића у 1931. години
(Преузето из: АИ, ЉЂБ, Блок теренских скица бр. 8)

Milan B. MILOVANOVIĆ
Institute of Archaeology
Belgrade (Serbia)

New Archival Insights into the Archaeological Investigations and Preservation of the Monastery of St. Archangels near Prizren During the First Half of the 20th Century

Summary

According to the available archival records, the first documented excavations at the monastery were conducted in 1913 by Stevan Dimitrijević, rector of the Prizren Theological Seminary. Subsequent activity was recorded during World War I, after Bulgarian forces occupied Prizren in November 1915. It is assumed that between 1916 and 1918, unauthorized and unprofessional excavations were carried out—possibly by Bulgarian

troops—who reportedly dug inside two wells, likely in search of valuable artifacts made of precious metals.

Archaeological work was resumed in the spring of 1923 by Mihailo Miladinović, director of the Prizren Gymnasium. These efforts, conducted in two short phases, were intended to enrich the school's archaeological collection, which was envisioned as the foundation for a future museum. Due to a lack of expert supervision and the discovery of significant elements such as the church's floor mosaic, Ljubomir Stojanović, secretary of the Serbian Academy of Sciences and Arts, ordered the excavations to be suspended.

Later that same year, Radoslav Grujić visited the site and assessed its condition. This led to increased state interest in further systematic investigations, driven by the idea of locating the tomb of Emperor Dušan. Although the National Museum in Belgrade expressed interest in leading fieldwork, the government selected Grujić—then a professor and museum curator in Skopje—due to his expertise in archaeological methodology. The documentation and published results of his 1927 and 1928 excavations became a foundational reference for subsequent research in the Bistrica Gorge.

After the 1928 campaign, initial steps were taken to preserve the church complex. Proposals were made to appoint a custodian and construct a storage facility for artifacts, in line with practices at other heritage sites across the Serbian lands. However, due to limited local funding, the protective measures were not sustainable. In the early 1930s, curators from the National Museum visited the site and rightly concluded that renewed protection was necessary due to ongoing deterioration of previously uncovered structures.

Following World War II and the establishment of the communist government, the first Serbian law on the protection of cultural heritage was enacted in 1945. As a result, the Committee for Culture and Arts under the Government of the Federal People's Republic of Yugoslavia organized a field survey of medieval monuments in 1946, with the goal of assessing their condition and implementing preservation measures. According to Đorđe Bošković, the Monastery of St. Archangels was identified as a highly endangered site. However, substantial preservation efforts were not resumed until the 1960s.

Keywords: Monastery of St. Archangels; archival material; excavations; preservation; Mihailo Miladinović; Radoslav Grujić; Emperor Dušan.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).